

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 340.14

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.30>

Ксенія Миколаївна Гуртова,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін (викладач);*

 <https://orcid.org/0000-0001-7788-5132>,
e-mail: k_gutorova@gmail.com

РОЗВИТОК НАУКОВИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Визначено, що зловживання правом є однією з найважливіших проблем сучасної юридичної науки, а також складною та контроверсійною правовою категорією. Дослідження вказаної проблематики має як теоретичний, так і прикладний інтерес для розвитку вітчизняної правової науки. Проаналізовано основні наявні у вітчизняній науці та історичних джерелах підходи до трактування дефініції «зловживання правом», основні ознаки зловживання правом як здійснення суб'єктивного права, що завдає шкоди іншій особі й може вступати в суперечність із совістю та моральними нормами особи.

Ключові слова: зловживання правом, правопорушення, шикана, суб'єктивне право, суддівський розсуд.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Серед найважливіших проблем сучасної юридичної науки слід виокремити проблему зловживання правом. Така правова категорія є однією з найскладніших та контроверсійних. Її актуальність пов'язана з рівнем розвитку демократії, стабільністю в державі та суспільстві, традиціями законслухняності та неухильним дотриманням прав людини і громадянина. Недосконалість чинного законодавства в цій сфері та поширеність подібних випадків на різних рівнях функціонування права визначає її актуальність в умовах розбудови громадянського та правового суспільства.

Указана проблематика становить як теоретичний, так і прикладний інтерес для розвитку вітчизняної правової науки, адже деякі дослідники виступають із запереченням самого факту існування подібного явища, апелюючи тим, що завдати шкоди за допомогою здійснення права неможливо. Слід зауважити, що певний інтерес до проблеми зловживання правом виявляли і правники попередніх епох –

дорадянського та радянського періодів. Без ознайомлення з їхніми доробками, з урахуванням новітніх методологічних підходів, сучасним науковцям буде надзвичайно складно розраховувати на всебічне дослідження проблеми.

Стан дослідження проблеми

Окремі аспекти вищезазначеної проблематики розглядалися ще у працях учених-юристів дорадянського періоду, зокрема Є. Васьковського, К. Анненкова, І. Щегловитого, І. Тютрюмова, Й. Покровського та ін. Більшість серед них не використовувала дефініції «зловживання правом», але аналіз їх робіт переконує, що згаданим науковцям ця правова доктрина була добре відома. Серед учених радянського періоду до проблеми зловживання правом зверталися чимало авторитетних юристів, а саме: С. Братусь, О. Іоффе, В. Грибанов, М. Агарков, Д. Генкін, В. Рясенцев та ін. На основі огляду наукової літератури за темою дослідження зауважимо, що більшість положень, запропонованих науковцями, мають узагальнюючий, а інколи й дискусійний характер. Подібна ситуація зумовлює актуальність проведення нових наукових розвідок, які б допомогли уточнити специфіку трактування такої дефініції, як «зловживання правом», на законодавчому рівні та у працях провідних юристів дорадянського й радянського періодів.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є встановлення специфіки розуміння правової категорії «зловживання правом» на основі критичного аналізу теоретичних напрацювань правників попередніх епох та практики правозастосування в цій сфері. Задля досягнення вказаної мети необхідно вирішити такі завдання: розкрити сутність поняття «зловживання правом» у дослідженнях науковців XIX ст.; проаналізувати погляди на категорію «зловживання правом» у наукових розвідках та нормативно-правових актах XX ст. до набуття Україною незалежності; узагальнити наукові думки з приводу зловживання правом та навести перспективні напрями подальших досліджень.

Наукова новизна дослідження

Новизна полягає в тому, що під принципово новим кутом узагальнено підходи до розуміння сутності та провідних ознак зловживання правом у наукових розвідках та нормативно-правових актах XIX–XX ст.

Виклад основного матеріалу

Інтерес до вказаної проблеми з боку науковців часів Російської імперії простежується ще з дореформеного періоду, коли вона розглядалася в контексті питання про межі поведінки суб'єкта, що здійснює дозволене йому законом суб'єктивне право [1, с. 62]. Судова реформа 1864 р. надала суттєвого імпульсу до втілення в юридичну

практику принципів незалежності суду та свободи особи. Утім, у Статуті цивільного судочинства недопустимість зловживання правом не знайшла свого відображення. Із цього приводу В. Рум'янцев зазначав, що розробниками судових статутів не була передбачена можливість зловживання процесуальними правами та жодних запобіжних заходів не було вжито [2, с. 24]. Крім того, чимало цивілістів того часу вважали неприпустимим притягнення до відповідальності особи, яка, реалізуючи своє право, завдала шкоди іншому суб'єкту.

Із кінця XIX ст. проблему зловживання правом, як зауважували Р. Калюжний та І. Андрющенко, стали розглядати як питання про межі поведінки суб'єкта, який здійснює надане йому законом суб'єктивне право. Правознавці та законодавці зосередилися на пошуку чітких юридичних критеріїв вживання права на зло, вивчали необхідність заборони зловживання правом на законодавчому рівні [3, с. 17].

Серед інших над цим питанням працював М. Рубашенко. Він зазначав, що в теорії цивільного права можна знайти чимало заперечень, які ставлять під сумнів універсальність загального правила неприпустимості зловживання правом. Яким же було підґрунтя цих сумнівів і заперечень, на думку М. Рубашенка? Передусім такий підхід розмивав межі суб'єктивних прав, коли майже неконтрольоване змішування правових норм із моральними могло завдати більшої шкоди правопорядку, аніж користі [4, с. 111–113]. Аналізуючи досвід правозастосування в країнах Західної Європи, насамперед Німеччини та Швейцарії, науковець визначає два головні підходи до трактування дефініції «зловживання правом». Відповідно до першого основними ознаками зловживання правом є здійснення суб'єктивного права, що завдає шкоди іншій особі, а також усвідомлення подібних дій з боку особи, яка наділена певними суб'єктивними правами. У межах другого підходу зловживання правом наявне тоді, коли йдеться про реалізацію суб'єктивного права в суперечності з власною совістю та моральними нормами. У цьому випадку шикану слід сприймати як специфічну форму реалізації права, за якої суб'єкт не може співвіднести свою поведінку з принципом справедливості. Такий підхід сприймався М. Рубашенком зі значною часткою скепсису. Із цього приводу вчений зазначав: «Надаючи судам можливості визначати наявність юридичних фактів, які б свідчили про зловживання правом з міркувань справедливості, а також зважування інтересів, що утворюють певну правову колізію, за ступенем їх важливості, західноєвропейське законодавство виводить у цей спосіб усю сферу реалізації прав з-під впливу юридичних норм, надаючи пріоритет деяким критеріям поза юридичним характером. Останнім, вочевидь, бракує об'єктивності, а тому їх застосування повністю залежить від суб'єктивного розсуду суддів» [4, с. 114–115].

З точки зору сучасної фундаментальної юридичної науки розуміння Р. Калюжним та І. Андрущенком юридичної природи зловживання правом має дещо спрощений вигляд. Оскільки фахівці впевнені, що права надаються для задоволення власних законних інтересів, а не для завдання шкоди іншим, то відкидають можливість того, що здійснення права може стати засобом для завдання шкоди. Проте в цьому ми згодні з позицією М. Рубашенка. Це не завжди відбувається саме так, оскільки правопорушення (делікти) здебільшого здійснюються шляхом порушення правових заборон, а не при реалізації суб'єктивних прав уповноваженими особами [3, с. 20–21]. Не витримує критики й теза, що намір завдати шкоди є головним критерієм шикани. Насправді, і це доводила як дорадянська, так і радянська судова практика, нерідко виникали ситуації, коли зловживання правом відбувалося несвідомо. Крім того, Р. Калюжний та І. Андрущенко не змогли чітко визначити соціально-правову природу того зла, що завдавалося внаслідок зловживання правом. Не було це явище також детально проаналізоване в контексті інтересів суб'єктів права та призначення конкретних суб'єктивних прав.

Проблематика зловживання правом набула особливої актуальності в контексті розробки норм Цивільного уложення Російської імперії, над яким працювали провідні цивілісти. Так, у редакціях 1899 та 1903 рр. було закріплено принцип неможливості притягнення до відповідальності за дії, які відбулися у правових межах. Зокрема, у ст. 1066 проекту Уложення в редакції 1899 р. зазначалося, що «... особа, яка діє в межах наданих йому законом прав не відповідає за завдану шкоду»¹.

У радянський період щодо проблеми зловживання правом розгорнулася справжня дискусія науковців. Одна частина відкидала теорію зловживання правом, мотивуючи це тим, що протиправне здійснення права неможливе. На їхню думку, поняття «зловживання правом» позбавлене сенсу, бо існує логічна суперечність між словами «зловживання» і «право», які не можна об'єднувати в одне словосполучення, а замість нього краще використовувати дефініцію «правопорушення». Подібні погляди привели до поширення думки, що застосування терміна «зловживання правом» має нести умовний характер та вимагати чіткого розмежування між ним і здійсненням права.

Б. Карнаух звернув увагу на те, що в тому разі, коли суб'єкт діє в межах наданого йому права, він не зловживає своїм правом, або

---

¹ Гражданское Уложение. Книга пятая: Обязательства: Проект Высочайше учрежденной Редакционной Комиссии по составлению Гражданского Уложения. СПб : Тип. Правительствующего Сената, 1899. С. 192.

суб'єкт виходить за межі, встановлені законом, і, таким чином, порушуючи закон, не зловживає правом, а вчиняє елементарне правопорушення, за яке має нести відповідальність. І в першому, і в другому випадках немає достатніх підстав для використання категорії «зловживання правом» як загальноправової норми [5, с. 34–35].

Такий підхід ґрунтувався на переконанні, що здійснення права не може бути протиправним, а отже, і зловживанням. Якщо особа виходить за межі наданого їй суб'єктивного права, вже має місце не зловживання правом, а протиправна поведінка, результатом якої є скоєння правопорушення. На цьому наголошували і дослідники, які заперечували доцільність використання категорії «зловживання правом», погоджуючись із необхідністю заборонити шикану в законодавчому порядку. Адепти подібного підходу вважали, що це сприятиме встановленню кордонів цивільних прав через закон, а не суддівський розсуд. Суд не має самостійно встановлювати межі суб'єктивного права. На нього покладаються функції встановлення фактичних обставин справи та застосування тих меж, які встановлені в законному порядку. Тому для науковців цього напрямку вважалося помилковим ототожнювати поняття «шикана» та «зловживання правом».

Інші науковці визнавали справедливості вказаної теорії, вважаючи її такою, що повною мірою відповідає вимогам реального життя [6, с. 54–55]. У Т. Полянського ми можемо знайти визначення зловживання правом як «особливий тип цивільного правопорушення, що вчиняється уповноваженою особою під час здійснення нею права, пов'язаного з використанням заборонених конкретних форм у межах загального типу поведінки, встановлених законом» [7, с. 35]. Таким чином, Т. Полянський зробив висновок, що будь-яке суб'єктивне право обмежується не лише загальними правилами поведінки, передбаченими законом, існують також межі його реалізації, що визначають міру конкретної поведінки в рамках застосування права [7, с. 54]. Зауважимо, що подібна концепція є підґрунтям для дослідників зазначеної проблематики.

У радянському цивільному законодавстві міжвоєнного періоду ми не зустрінемо ані визначення, ані ознак дефініції «зловживання правом». Проте в ньому існували певні обмеження щодо здійснення суб'єктивних цивільних прав. Наприклад, у ст. 1 Цивільного кодексу УСРР 1922 р. зазначалося: «Цивільні права захищаються законом, за винятком тих випадків, коли вони здійснюються в суперечності з їх соціально-господарським призначенням»¹. Цим законодавець визнавав існування

---

¹ Цивільний кодекс УСРР : Закон УСРР від 16.12.1922 // Юрист : сайт. URL: https://yurist-online.org/laws/codes/ex/civilnyi_kodeks_usrr_1922.pdf (дата звернення: 17.11.2023).

проблеми зловживання правом і намагався окреслити її за допомогою певних юридичних норм.

Якщо проаналізувати судову практику 1920-х рр., то можна дійти висновку, що в радянських судах трактування цієї статті мало доволі суперечливий характер. Відсутність належного теоретичного обґрунтування згаданого положення Цивільного кодексу разом із можливістю вільного використання узагальненої норми, з метою вирішення конкретного випадку на суддівський розсуд, зумовлювало неправильне використання або невикористання ст. 1 Цивільного кодексу. Тому із середини 1930-х рр. це привело до негласної відмови від застосування її норм.

У 1961 р. з'явилися суттєво оновлені Основи цивільного законодавства СРСР, що стали джерелом для створення нових редакцій республіканських цивільних кодексів, зокрема й Цивільного кодексу УРСР 1963 р. У контексті досліджуваної проблематики привертає увагу ст. 5 «Здійснення цивільних прав та виконання обов'язків», де, зокрема, зазначалося: «Цивільні права охороняються законом, крім випадків, коли їх здійснення суперечить призначенню цих прав у соціалістичному суспільстві під час будівництва комунізму» [8].

Стаття 39 Конституції СРСР 1977 р. теж може розглядатися в контексті досліджуваної проблематики. Зокрема, у ній зазначалося: «... використання громадянами прав і свобод не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства і держави, правам інших громадян» [9]. Отже, у цьому документі законодавець продемонстрував підхід до проблеми зловживання правом через категорію інтересу. Серед теоретиків права подібні погляди розвивав А. Акімов, який вважав, що в суб'єктивного права, використаного на шкоду суспільству, відбувається істотна деформація його соціального змісту. Чинником, що приводить його в дію, стає вузькокорисливий, егоїстичний інтерес, що відкидає правомірність існування будь-якого іншого інтересу [10, с. 163].

В останній радянській редакції Основ цивільного законодавства 1991 р. можна простежити вже якісно інші підходи до заборони зловживання правом. У формулюваннях зникла ідеологічна складова, натомість чітко вказувалося, що реалізація цивільних прав не має порушувати прав та інтересів інших осіб, які перебувають під захистом чинного законодавства. В іншому разі це тягне за собою позбавлення таких прав будь-яких юридичних гарантій. Проте і цьому документу, що виявив проблему неприпустимості порушення меж реалізації права, не вистачило конкретності щодо вирішення питання визначення сутності такої категорії, як «зловживання правом».

Висновки

Якщо поглянути на розуміння поняття «зловживання правом» у ретроспективному ракурсі, то слід зауважити, що воно формувалося

як цивільно-правове явище. Попри те, що проблема зловживання правом зацікавила науковців-юристів ще в дореформений період, а судова практика неодноразово стикалася з подібними випадками шикани, на законодавчому рівні тривалий час жодних заборон щодо «злісного» користування правом не існувало. Проблема неприпустимості зловживань була розглянута в дискурсі проблеми відшкодування завданої шкоди. Спроба визнати неприпустимим здійснення права, яке має на меті завдання шкоди іншій особі, була здійснена лише на початку ХХ ст. в межах Цивільного уложення 1913 р., але повноцінної дії через подальші історичні події воно так і не набуло.

Із правовою категорією «зловживання правом» були добре знайомі й радянські цивілісти. У судах постійно розглядалися суперечки за позовами захисту від різних проявів зловживання правом. Суддям у подібних випадках доводилося апелювати до тих статей цивільного законодавства, які регулювали межі здійснення прав. У цілому радянському цивільному законодавству притаманне встановлення заборони на зловживання правом через призначення суб'єктивних прав. Проте ані чітких критеріїв, ані ознак цього юридичного поняття протягом усього радянського періоду на законодавчому рівні так і не було запропоновано. Натомість радянські вчені-цивілісти одностайно засуджували застосування права виключно з метою завдання шкоди іншій особі. Більшість із них наполягала на тому, що в Цивільному кодексі має бути окрема стаття із заборорою шикани, причому серед них не існувало єдності щодо змістовного наповнення категорії «зловживання правом». Проте проблеми зловживання правом досліджувалися науковцями, що об'єктивно допомагало в судовій практиці, яка зазвичай відкидала реалізацію суб'єктивних прав, у разі якщо вона спрямована на завдання шкоди іншим особам.

Тому перспективними напрямками досліджень визначено подальше наукове осмислення сутності зловживання правом як у ретроспективному ракурсі, так і на основі глибинного аналізу чинного вітчизняного законодавства й зарубіжного досвіду розвинених держав світу. Окремо наголошено на необхідності подальшого міждисциплінарного дослідження запропонованої проблеми, зокрема на рівні осмислення «зародків» правового регулювання зловживання правом у період Гетьманщини та в роки національно-визвольних війн (1917–1921 рр.).

Список бібліографічних посилань: 1. Рогач О. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження. Ужгород : Ліра, 2011. 368 с. 2. Рум'янцеv В. П. З історії підготовки судової реформи 1864 року в Росії. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2014. Вип. 2. С. 23–31. 3. Калюжний Р. А., Андрущенко І. Г. Зловживання правом: сутність та шляхи протидії. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 8. С. 16–21. 4. Рубашенко М.

Зловживання правом як загальноправова категорія: допустимість, сутність, кваліфікація. *Юридичний журнал*. 2010. № 4. С. 110–119. **5.** Карнаух Б. Зловживання правом та його правові наслідки. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 31–36. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.9.06>. **6.** Бровченко Т. І., Миргород В. О. Зловживання цивільними правами. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2020. № 3. С. 51–55. DOI: <https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2020.3/09>. **7.** Полянський Т. Т. Зловживання правом (загальнотеоретичне дослідження) : монографія. Київ : Ред. журн. «Право України» ; Харків : Право, 2013. 376 с. **8.** Харитонов Є. О. Динаміка концепції радянського цивільного права та відображення її в основах цивільного законодавства СРСР 1991 р. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2011. Т. 10. С. 313–323. **9.** Терещенко В. В. Порівняльно-правовий аналіз Конституції Радянської України // Репозитарій ПНПУ імені В. Г. Короленка : сайт. 2014. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/3645/1/Tereshenko.pdf> (дата звернення: 17.11.2023). **10.** Юдашев О. Х. Проблеми вдосконалення державної регуляторної політики в Україні : монографія. Київ : МАУП, 2005. 336 с.

Надійшла до редколегії 19.11.2023

Прийнята до опублікування 09.12.2023

Hurtova K. M. Development of scientific concepts on abuse of law in national jurisprudence

The article defines the abuse of law as one of the most important problems of modern legal science, as well as a complex and controversial legal category, the relevance of which is directly related to the level of development of democracy, stability in the state and society, traditions of law-abiding and strict observance of human and citizen rights, research which have both theoretical and applied interest for the development of domestic legal science.

The main approaches to the interpretation of the definition of “abuse of law” available in national science and historical sources are analysed, and the main features of abuse of law as the exercise of a subjective right which causes harm to another person and may contradict his/her conscience and moral standards are identified.

In a retrospective perspective, an analysis of the development of scientific ideas scientific concepts on abuse of law in national jurisprudence in the pre-Soviet and Soviet periods has been carried out. In addition, normative legal documents that determined the specifics of law enforcement of this category during the formation of domestic law have been considered. It is noted that since the end of the 19th century, the problem of abuse of law has been considered as a question of the limits of behaviour of a subject exercising a subjective right granted by law. It is concluded that since this period, legal scholars and legislators have focused on the study of the need to prohibit the abuse of law at the legislative level. The article demonstrates that the establishment of the prohibition of abuse of law through appropriation of subjective rights was inherent in Soviet civil law with the simultaneous absence of clear signs of this

legal concept at the legislative level throughout the Soviet period, and also the widespread view that the use of the term “abuse of law” should be conditional and require a clear distinction between it and the implementation of law.

Key words: abuse of law, offense, chicanery, subjective law, judicial discretion.

